

УДК 94(438)(1-21) : 930Горн

Мар'ян Хом'як
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича

МІСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МАВРИЦІЯ ГОРНА (малі міста руського і белзького воєводств з кінця XV - до середини XVII ст.)

У статті проаналізовано творчий доробок М. Горна, що стосується історії малих міст Руського і Белзького воєводств протягом кінця XV – першої половини XVII ст. Увагу приділено специфіці суспільного та економічного становлення, а також висвітленню Горном малодосліджуваних тем, як-от суспільні конфлікти, участь міщан у торгівлі та управлінні малими містами.

Ключові слова: Руське воєводство, Белзьке воєводство, малі міста, польська історіографія, українська історіографія.

Marian Chomiak. Cywilizacja miejska w badaniach naukowych Maurycego Horna (Małe miasta województw Ruskiego i Bełskiego od końca XV - do połowy XVII wieku).

W artykule przeanalizowano dorobek twórczy Maurycego Horna, dotyczący historii małych miast Województw Ruskiego i Bełskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII wieku. Uwagę poświęcono specyfice statusu społecznego i gospodarczego, jak również naświetleniu przez Horna słabo zbadanych zagadnień, takich jak konflikty społeczne, udział mieszczan w handlu i zarządzaniu małymi miastami.

Słowa kluczowe: Województwo Ruskie, Województwo Bełskie, małe miasta, historiografia polska, historiografia ukraińska.

Chomiak Marian. Urban civilization in studies by M. Horn.

The article analyzes the creative heritage of M. Horn concerning the history of the small cities of Rus and Belz province in the late XV - the first half of the XVII century. The attention paid to the specifics of the social and economic status, and coverage Horn's scantily explored topics such as social conflicts, townspeople participation in trade and management of small towns.

Keywords: Rus province, Belz Province, towns, Polish historiography, Ukrainian historiography.

Маврицію Горну (1917-2000), відомому польському досліднику єврейського походження, уродженцю Львова, з котрим він ніколи не поривав зв'язок – то досліджуючи його минуле, то приїжджаючи для праці в архіві, належать об'ємна наукова спадщина, котра «оживила» для нас суспільство Руського і Белзького воєводств XV – першої половини XVII ст. [7; 8] Окреслення «міська цивілізація», використане у назві, пов'язане із тим, що міста на згаданих теренах виникали кількома хвилями, а найбільш масштабна – протягом першої половини XVI ст., менше у його другій половині та у першій половині XVII ст. Нове місто – це передусім нове міське суспільство, нова громада, особливо ж, коли поселення виникали на пустці (на сирому корені). Тому є підстави говорити, звичайно ж – умовно, про міську цивілізацію, що охоплюватиме малі міста, серед них, в першу чергу, – ново-локовані. Оскільки Белзьке воєводство нерідко окреслюють, як землю, при цьому вона була тісно пов'язана з Руським воєводством і в цілому не мала відмінних рис

у суспільно-економічному житті, то подекуди ми будемо наводити приклади і ті, що стосуватимуться її міст.

У даній роботі в першу чергу я спробую окреслити той обсяг проблематики, котрий зринає в тих чи тих Горнових працях. Незважаючи на те, що дослідник зробив собі ім'я ще при житті, і тоді його праці викликали інтерес в середовищі науковців (це підтверджують рецензії [1; 4; 9; 11; 14; 29; 32; 33; 34]), їх цитованість сьогодні є на диво малою. Проте саме Горнові належить підняття малодосліджуваних тем (татарські набіги на терени Руського воєводства, епідемії, транзитна торгівля, зокрема волами, рух опришків). Що ж стосується того величезного пласту фактажу, котрий, крім іншого, висвітлює конфлікти у містах (і селах), то він на сьогодні просто безцінний.

Останнім часом у польській історіографії з'явилося чимало досліджень, присвячених вивченню історії окремого міста, зокрема, з періоду його заснування, а також вивчення його соціально-економічного розвитку й суспільства протягом XV-XVI-XVII-XVIII ст. [12; 13; 28; 35]. В цьому аспекті українська історіографія очевидно суттєво відстає. Тут не місце з'ясовувати причини цього явища, інколи вони очевидні. Тому наголошування на цінності Горнових праць видається особливо актуальним.

У вивченні історії пограниччя, надто ж, коли говоримо про міста, першочерговим буде питання населення: автохтонного, прийшлого, асимільованого (полонізованого чи рутенізованого). Тому для початку поговоримо про окремі проблеми демографії малих міст Руського воєводства.

Горнові вдалося простежити параметри населення у Белзькому воєводстві. Підрахунки кількості населення міст і сіл дослідник здійснював головню на основі подимного реєстру, зокрема з 1630 р. [27]. Тоді в межах воєводства було 31 місто: 15 – королівських, 15 – приватних (шляхетських) та церковне. Більшість істориків сходиться на думці, що в одному димі проживало 6 осіб. Потрібно пам'ятати, що цей показник відносять лише до християнських сімей.

В цілому урбанізаційний процес на теренах Руського і Белзького воєводств проходив нерівномірно. Відразу зазначимо, що у Сяноцькій землі в основному процес створення міст завершився уже наприкінці XV ст. У XVI ст. тут годі шукати новозаснованої міської осади, і лише на початку XVII ст., окрім 13 уже існуючих, з'являється шляхетське містечко [20, s. 30]. Подібною була ситуація і в Перемишльській землі, де у XV ст. було 26 міст, а до середини XVII ст. – 32. В Белзькій землі локаційний процес набрав розмаху в XVI ст. і до першої половини XVII ст. практично завершився. Тут простежуємо тенденцію заложення нових міст, що просувалася Річчю Посполитою у напрямку із заходу на схід.

У першій половині XVII ст. у Галицькій землі у містах в середньому проживало 1 250 осіб, у Белзькому воєводстві станом на 1630 р. – 1 457 осіб. У приблизно той же час в середньому у містах Мазовії було 1 565 мешканців. Ці дані є набагато меншими, ніж ті, які подає Олена Компан стосовно міст Київського, Чернігівського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводств. Авторка зазначає, що в середньому у містах цих п'яти воєводств проживало приблизно 1 956 осіб, а в брацлавських містах – навіть 2 746 осіб. Горн вважає ці показники явно перебіль-

шеними: Руське й Белзьке воєводства були більш зурбанізованими та зазнавали менше спустошень, насамперед з боку татарських загонів [22, s. 132-133].

М. Горн виділяв (звісно, з долею умовності) патриціат у деяких інших, окрім Львова, містах Руського воєводства. Йдеться про Перемишль, Самбір, Ярослав, Кросно, Тереховлю, Белз і Томашів [25, s. 62]. Оскільки під патриціатом розуміють тих міщан, які займають упривілейоване становище у міському самоврядуванні і не отримують прибутків з власноручної праці (за висловом Томаша Стрембоша) то їх найдемо в XV-XVII ст. фактично лише у Львові. Що ж до решти міст, значно менших за населенням, то тут мову можна вести лише про вищі верстви міщанства, котрі у тих чи тих справах могли мати визначальний голос. У містах аграрного типу в міських органах переважали заможніші рільники. Звісно, це було руське населення. Горн доводить, що в малих містах, чи навіть і більших, як-от Перемишль, Ярослав чи Кросно тощо, перехід від поспільства до вищих верств міщанства не був настільки складним, як у Львові [25, s. 65, 67]. Потрібно мати на увазі і те, що малі міста постійно відчували вплив нових жителів, зрештою, як і великі, тільки з тією різницею, що до перших прибували і жителі сіл. Подекуди міщанами ставали і селяни-втікачі [24; 2; 30; 31].

Що ж до шляхти, то її відсоток був традиційно високим у більших містах. Для прикладу, у Перемишлі вони посідали 39 кам'яниць [25, s. 68-69].

За спостереженнями М. Горна поляки переважали у містах, розташованих у західній частині Сяноцької землі і в північно-західній частині Перемишльської та Белзької земель. Прикметно, що їхній відсоток був істотним у тих містах, що простягалися уздовж торговельних шляхів. У Галицькій землі більші чи менші осередки католицизму існували у 58% міських осередків [25, s. 72-73]. Відомо, що при локації нового міста одним із його неодмінних атрибутів мав бути храм. Тобто, католицькі костели не виникали стихійно, волею громади, а в першу чергу завдяки старанням і Львівського католицького архиєпископства, і уряду, хоча інколи й імпліцитно. Католицька церква, що відчувала чималі труднощі у цьому регіоні з кінця XIV ст., і в першій половині XVII ст. не могла похвалитися значною кількістю парафіян. Тим не менше, в матеріальному забезпеченні вона була суттєво попереду православної.

Українці на схід від Сяну зазвичай переважали, становлячи то 2/3, то навіть 3/4 від усього населення. Як винятки існували міста, у яких заборонялось селитись православним (напр., Яслиська). Якщо німці зазвичай полонізувались, то волюхи (румуни) – рутенізувались, асимілюючись з українським населенням [25, s. 76-78]. Рутенізації зазнавали і поляки, але зазвичай у селах, де вони потрапляли в абсолютно руське середовище. Що ж до малих міст, то тут зазвичай існував католицький храм, що дозволяв полякам не зливатись із переважаючим автохтонним населенням.

Простежити суспільне життя міщан в період з XV – по першу половину XVII ст. дуже важко. З тих давніх часів населення малих міст може видатися нам «німим» (що вже говорити про селян), проте вони з певністю, як це притаманно доновітнім часам, відчували певну «суто місцеву і релігійну лояльність» [6, с. 19-20]. Цьому підтвердження – виникнення парафіяльних організацій та пізніших

братств. Дослідження Горна з історії суспільних конфліктів в значній мірі привідкриває завесу повсякденного життя малого міста, дає можливість оцінити тогочасні особливості співжиття звичайних міщан і адміністрації/власників маєтків.

Суспільні конфлікти часто були закладені ще в самій появі міського поселення, особливостях його організації, яку визначав королівський привілей, формі власності. Наведемо один із сюжетів Горна: у місті Плазові виникнення конфліктів було закладено вже тоді, коли його вїйт, Ришард Левеш, був одночасно й осадчим цього міста. Таких випадків могло бути немало. На підставі локаційного привілею він отримав широкі повноваження, серед іншого – поділ ділянок між міщанами під забудову, суд над ними, незалежність від юрисдикції місцевого любачівського старости. Опір зростав відповідно до того, в якій мірі Левеш користувався своїми правами. З численних прикладів перебігу суспільних конфліктів, які подає Горн, видно, що коли після позову у королівський суд видавався відповідний мандат (т.зв. глейт безпеки чи залізний лист), який забороняв місцевій владі – старостам, державцям – переслідувати міщан, то він заспокоював останніх, але викликав нову хвилю переслідувань стосовно «бунтівників» [26, s. 34].

Нерідко у подібних випадках священики виступали від імені громади. Принаймні це фіксуємо у Плазові: там міщани свої погрози вїйту Левешу передавали через священика [25, s. 38-41]. Тут треба мати на увазі, що закладення православного храму залежало в значній мірі від громади (хоча свою роль зберігали і патрони), а тому й не дивно, що священик в багатьох тогочасних звістках виступає разом із своєю громадою [10, s. 40]. Більше того, нерідко він був священиком лише у межах церкви, а поза нею, для старости чи орендатора – кметем.

Новолоковані міста, що подекуди із цілими староствами терпіли від невмілості своїх власників, на певний час могли залишатись у повному зубожінні. Для прикладу, Самуель Конєцпольський оцінив збитки від управління староством своїми попередниками у 10 000 злотих [18, s. 159]. Численні приклади, котрі знаходимо у Горна, доводять, що соціально-економічне становище містечка повністю залежало від особи власника. Норми магдебурзького права, котрі на українських теренах, звісно, отримали місцевий відтінок у бік їх пом'якшення, нівелювалися у певній мірі і текстом локаційного привілею, і, що траплялося нерідко, свавільним поводженням власників.

З-посеред суспільних конфліктів не бракувало й релігійного антагонізму. Даних стосовно міжконфесійних протистоянь у Горна не багато, але слід навести приклад, щоб побачити, яким чином вони відбувалися. В 1621 р. міська рада Любачева і його поспільство оскаржили ксьондза Мар'яна Добростанського, який того ж року організував збройний напад на церкву св. Миколая, яку пограбував, а предмети релігійного культу знищив. Через два роки подібний напад організували уже православні, на ту ж церкву, й усунули з неї уніатського священика. Уніати повернули собі храм лишень в 1640 р. Результатом подібного конфлікту у Потилічі було створення двох церков, хоча, з іншого боку, можливо, що й сам конфлікт розгорівся через намагання посадити уніатського священика на православну парафію. Горн зазначає, що доволі часто у конфліктах релігійного характеру католики діяли у домовленості з уніатами проти православних. Також дослідник констатує ще один, не менш важ-

ливий факт: у період міжконфесійних протистоянь у Любачеві (1620 – 1648 рр.) у джерелах немає жодних згадок стосовно протистоянь і конфліктів міщан з старостою, що було звичним явищем для тогочасних міст [26, s. 35].

Характерними рисами протистоянь міщан з війтами чи старостами були напади та руйнування маєтків урядовців, відмова сплачувати податки, постійні апеляції до королівського суду, що спричиняло появу королівської комісії, дії якої в більшості випадків були безрезультатними. До слова, в більшості сюжетів, які Горнові вдалося віднайти, висновки королівської комісії робилися на користь міщан. Але так само у більшості випадків старости, війти й орендарі ними нехтували. Тому часто протягом невеликого відтинку часу з'являлись нові королівські комісії, чергові акти яких майже нічого не змінювали. Інколи конфлікти між старостою і міщанами тривали десятиліттями. Подекуди вони закінчувалися угодою між сторонами. В загальному ж, нерідко у цей час відносини між старостою і міщанами регулювались на основі угоди, підписаної обома сторонами [18, s. 163-164].

Горн вбачає причини безрезультатності суспільних протистоянь у тому, що у свідомості міщан причиною їх негараздів була особа урядника, а його заміна мала б вирішити справу на їхню користь. Насправді частіше ситуація або не змінювалася, або навпаки погіршувалася. Чекати на «доброго» старосту, державця чи війта за тодішнього соціально-економічного ладу було доволі наївно.

Джерела з XVI – XVII ст. дуже часто дають надто неповну інформацію стосовно розвитку ремесла у малих містах. Так, на основі деяких поборових реєстрів, як зазначає Горн, можна дійти висновку, що більшість міських поселень були за своїм характером майже виключно рільничими (аграрними) [19, s. 403]. На основі всіх доступних йому джерел, історик робить висновок, що в першій половині XVII ст. у 21 місті (з 31) Перемишльської землі діяли 124 цехи, у 7 (з 15) Сяноцької землі – 35. Причому більше третини становили збірні цехи, тобто такі, що об'єднували спеціалістів двох та більше ремесел.

Дуже цікаві дані Горн подає стосовно присутності певних видів ремесел у містах. Очікувано, що першість мала споживча сфера: мірошники працювали у щонайменше 43 містах Перемишльської і Сяноцької землі, пивовари – у 39, пекарі – у 33. Не надто поступалися ткачі, кравці, шевці, кушнірі та боднарі. У виробництві з металу першість була за ковальством – присутні у щонайменше 43 містах, тоді як слюсарі зафіксовані лише у 25 містах. Значно поступалася сфера послуг: циркульники зафіксовані Горном лише в 11 містах обох земель. Хімічна та паперово-друкарська галузь були представлені не більше, ніж у 6 містах [19, s. 403-410].

Такі результати досліджень Горна значно підважують тезу про те, що переважно у малих містах населення займалося рільництвом. Варто також додати, що Перемишльська і Сяноцька землі були достатньо слабо зурбанізовані, але кількість представлених тут ремесел виявилася неочікувано високою.

Торгівля волами [16] була однією з найбільш розвинених і масштабних ділянок торгівельної діяльності в межах Речі Посполитої. На сьогодні важко встановити кількісні показники худоби, що йшла на експорт, хоча вони так чи інакше будуть умовними. Торгівля волами в міру своєї масштабності отримала ряд особливос-

тей, що торкаються її організації та характеру загалом. Регламентация торкалася права продажу – шляхта могла продавати за межі країни худобу без сплати податку лише у тому випадку, коли худоба була її власною, тобто вирощеною у межах їх маєтків, чи отримана, як сплата податку, т.зв. «поволовщини». Горн зазначає, що в світлі наявних джерел, є всі підстави вважати, що частина волів, якою торгувала шляхта, була закуплена у сусідній Волощині. Переваги, які мала шляхта, негативно вплинули на торгівлю худобою у містах, адже, по-перше, товар вона отримувала майже безкоштовно (дармова робоча сила, відсутність податків), по-друге, у їхніх торгових операціях не потрібно було посередників – купців.

Найбільша частина волів – більше 50% – прямувала на Ярославський ярмарок, який був відомим в межах усієї держави. Тут, найчастіше, партії волів лише змінювали власника, котрий гнав їх на черговий великий ринок, а далі і за границю. Підрахунки Горна підважують твердження про 40 000 волів, котрі щорічно проходили через ринки Речі Посполитої. Лише Руське й Белзьке воєводства щорічно через свої ринки пропускали від 27 – до 33 тис. волів. Поза цим, значні партії з українських земель проходили також через Волинь і Люблінщину. Українські землі були більш активними в цій торгівлі, на відміну від етнічно польських, загалом через те, що останні не витримували конкуренції [23, s. 213].

У дослідженні соціально-економічного життя Руського й Белзького воєводств раннього нового часу, Горн не оминув і проблему епідемій, що періодично лютували в межах цілої Європи, забираючи життя тисяч людей. Не вдаючись до розгляду хроніки поширення вірусних захворювань, звернемо увагу на виявленні основних характерних рис їх розгортання, напрямків, причин появи та шляхів боротьби з ними.

У джерелах присутні згадки про т.зв. «burmistrzów powietrznych», в обов'язки котрих входила допомога хворим, виконання актів останньої волі, оберігання помешкань тих багатих міщан, які покидали міста, охоплені чумою [15, s. 18]. На час поширення епідемій, міська влада забороняла проводити торги і ярмарки, тобто заходи, де в тодішніх умовах відбувались найбільші скупчення людей. Оскільки щорічні ярмарки збирали представників як ближчих околиць, так і сусідніх воєводств чи країн, поставала загроза швидкого поширення вірусу на значні терени.

Важливим є твердження Горна, що роки поширення епідемій дуже часто збігалися з роками неврожаїв, а тому й дорожнечі та голоду. За його підрахунками, відсоток смертельних випадків коливався від 1 – до 43%, в середньому ж становив 13%. Тому, як вважає історик, переоцінювати вплив епідемій на демографічну ситуацію не варто, хоча вони, безперечно, гальмували приріст населення.

М. Горн активно долучився до дискусії про причини господарської кризи, що охопила міста Речі Посполитої протягом середини XVI – середини XVII ст., рухаючись у напрямку із заходу на схід. Головні причини економічної кризи міст польська повоєнна історіографія шукала у внутрішньоекономічних чинниках і частково в змінах устрою, а такі явища, як війни, епідемії та випадкові пожежі трактувалися і трактуються до сьогодні, як чинник, що пришвидшував занепад міст, проте не визначальний. Дискусія, що точилася у післявоєнний період, зачепила дослідження М. Горна. Не вдаючись до усіх подробиць її перебігу, варто

зазначити, що йшлося головню не так про причини, як про встановлення переломного періоду в розвитку міст Речі Посполитої. Частина дослідників схильна відносити його до другої половини XVI ст., тоді як автори, що вивчають певні адміністративно-територіальні одиниці чи конкретні міста, стверджують позитивний розвиток міст ще у 30-х, а то й 50-х роках XVII ст. [17, s. 951] В польській історіографії зауважено, що початок регресу міст стояв у залежності від локальних причин, а також, що міста східних воєводств Речі Посполитої переживали кризу пізніше, ніж західних. Горн зазначав, що у своїх працях не висував на головне місце серед причин занепаду міського ремесла у Польщі в XVII ст. руйнування, спричинені воєнними діями, та соціальні і природні катаклізми. Попри те, дослідник залишається на тій позиції, що економічна криза охопила терени Речі Посполитої нерівномірно [21, s. 668-669].

Підсумовуючи, відзначимо, що чимало досліджень з історії тих чи тих міст України носять науково-популярний характер. Що ж до сучасних досліджень (монографії Михайла Кріля [3] і Леоніда Тимошенка [5]), то вони майже усі в більшій мірі акцентують увагу на історії з XVIII-XX ст., приділяючи пізньому середньовіччю та ранньому новому часу непропорційно малий обсяг. При цьому іноді щодо міст матеріал не стосується конкретного (у нашому випадку – Старого Самбора і Дрогобича), а мова йде в узагальнюючій манері про управління містом, ремесло і торгівлю тощо.

Горнові дослідження цінні і зразковою неупередженістю, відсутністю апологетики, тобто тих рис, що нерідко зустрічалися в історіографії другої половини XIX – XX ст., і присутні в історіописанні сучасних дослідників. Йдеться, для прикладу, про населення тогочасних малих міст Руського і Белзького воєводства, де переважало, на переконання Горна руське (українське) населення. Що ж стосується міських влад – ради і лави, то там їх також ніколи не бракувало.

Місцеве руське населення активно брало участь у місцевій торгівлі, що носила зазвичай транзитний характер, навіть, якщо їх (міщан) участь у ній подекуди була доволі скромною. Все ж локальний ринок, що охоплював місто й довколишні села, формували вони.

В перспективі вивчення Горнкової спадщини, по мірі доповнення її новим фактажем, а також створення синтезуючих досліджень, дасть змогу більш повно зрозуміти тогочасне життя цивілізації малих міст, які у другій половині XVI – першій половині XVII ст. з ініціативи підприємливих осадців заповнили простір Руського і Белзького воєводств. Цінність досліджень М. Горна не лише у тому, що його праці – своєрідні енциклопедії, у яких можна знайти відомості чи не про кожне із міст згаданих теренів (в більшому чи меншому обсязі), а у тому, що він був блискучим знавцем і критиком джерел, не раз піддаючи аналізу зміст офіційних документів, які нерідко викривлюють наші уявлення про минуле. Перед істориками нинішнього покоління стоїть завдання настільки ж скрупульозно вивчати історії локальних міських спільнот, звертаючи увагу на конкретне місто. Праці Горна для цього завдання будуть, щонайменше, відправною точкою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кісь Я. Рец.: Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600 – 1647 na tle stosunków gospodarczych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972 / Я. Кісь // – Український історичний журнал. – Київ, 1973. – Р. 17. – № 12.
2. Крикун М. Справи про втечі селян у судочинстві Брацлавського воєводства кінця XVI - початку XVII століття // Його ж. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів, 2008.
3. Криль М. Старосамбірщина: історія і культура / М. Криль. – Львів, 2009.
4. Мавродін В., Косачевська Є. Рец.: Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600 – 1647 na tle stosunków gospodarczych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972 / В. Мавродін // Український історичний журнал. – Київ, 1973. – Р. 17. – № 12.
5. Нариси з історії Дрогобича: від найдавніших часів до початку XXI ст. / під ред. Л. Тимошенка. – Дрогобич, 2009.
6. Сміт Е. Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт. – Київ, 2010.
7. Хомяк М. Маврицій Горн (1917-2000): Життя і наукова спадщина / М. Хомяк. – Львів, 2015 [Серія: Історики України, №13].
8. Хомяк М. Маврицій Горн: штрихи до наукової біографії / М. Хомяк // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність. 1661-2015 (до 75-ліття створення історичного факультету) / за ред. Л. Зашкільняка та П. Серженги. – Львів, 2015.
9. Bardach J. Rec.: Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. Część I: Zbiegostwo i zbójnictwo karpackie. Opole, 1974 / J. Bardach // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1975. – R. 82. – Nr 3.
10. Dąbkowski P. Stosunki kościelne ziemi sanockiej w XV stulieciu / P. Dąbkowski. – Przemyśl, 1922.
11. Deresiewicz J. Rec.: Horn M. Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966 / J. Deresiewicz // Kwartalnik Historyczny. – 1968. – R. LXXV. – Nr. 1.
12. Dzieje Hrubieszowa. T. 1. Od pradziejów do 1918 roku / pod red. R. Szczygła. – Hrubieszów, 2006.
13. Dzieje Tarnobrodu / pod red. R. Szczygła. – Tarnobrod, 2006.
14. Guldon Z. Rec.: Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. / Z. Guldon // Kwartalnik Historyczny. – 1965. – R. LXXII. – Nr. 3.
15. Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 / M. Horn // Studia Historyczne. – Kraków, 1968 – R. XI. – Z. 1 (40).
16. Horn M. Handel wołami na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w. / M. Horn // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1963. – T. XXIV. – R. 1962.
17. Horn M. Kilka uwag w sprawie kryzysu gospodarczego miast Rzeczypospolitej polskiej w XVI – XVII w. / M. Horn // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1968. – R. LXXV. – Nr. 4.
18. Horn M. Kryzys gospodarczy powiatowego miasteczka Grabowca w ziemi bełskiej w pierwszej połowie XVII w. i walka jego mieszkańców z uciskiem feudalnym / M. Horn // ZN WSP w Opolu. Historia. – Opole, 1968. – T. VI.
19. Horn M. Lokalizacja cechów i specjalności rzemieślniczych w miastach ziemi przemzkiej i sanockiej w latach 1550-1650 / M. Horn // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1970. – T. LXI. – Z. 3.
20. Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501-1648 / M. Horn // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia. – Opole, 1975. – T. XIII.

21. Horn M. przyczynek do dyskusji o kryzysie gospodarczym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI-XVII wieku / M. Horn // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1967. – T. LVIII. – Z. 4.
22. Horn M. Rec.: Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. / M. Horn // *RDSG*. – Poznań, 1965. – T. XXVI. – R. 1964.
23. Horn M. Rec.: Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego. Handel wołami. Gdańsk, 1977. / M. Horn // *RDSG*. – Warszawa; Poznań, 1980. – T. XLI. – R. 1980.
24. Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. Część I: Zbiegostwo i zbójnictwo karpackie / M. Horn. – Opole, 1974.
25. Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600 – 1647 na tle stosunków gospodarczych / M. Horn. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972.
26. Horn M. Zaburzenia wśród mieszczan starostwa lubaczowskiego w pierwszej połowie XVII w. / M. Horn // *Małopolskie Studia Historyczne*. – Kraków, 1961. – R. IV. – Z. 2 (13).
27. Horn M. Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 roku / M. Horn // *RDSG*. – Poznań, 1960. – T. XXI. – R. 1959.
28. Horoch E., Kopruckowniak A., Szczygieł R. Dzieje Parczewa: 1401-2001 / E. Horoch. – Parczew, 2001.
29. Mazurkiewicz J. Rec.: Horn M. Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966 / J. Mazurkiewicz // *RDSG*. – T. XXIX. – R. 1968.
30. Śreniowski St. Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego / St. Śreniowski. – Łódź, 1997.
31. Szczotka St. Uwagi o zbiegostwie włościan w dawnej Polsce / St. Szczotka // *RDSG*. – T. XI. – R. 1949.
32. Szczygieł R. Rec.: Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550 – 1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych. – Opole, 1968 / R. Szczygieł // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – Warszawa, 1970. – R. XVIII. – Nr. 3.
33. Wyrobisz A. Rec.: Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550 – 1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych. – Opole, 1968. / A. Wyrobisz // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1970. – T. LXI. – Z. 1.
34. Wyrobisz A. Rec.: Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. – Warszawa, 1975. / A. Wyrobisz // *Biuletyn ZIH*. – Warszawa, 1976. – Nr 2/98.
35. 600-lecie praw miejskich Dubiecka: Dubiecko od czasów najdawniejszych do współczesności. Konferencja Historyczna. – Dubiecko, 2007.